

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

С. В. Кульчицький

**УКРАЇНА МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921—1939 рр.).
УКРАЇНА КРИЗЬ ВІКИ.**

К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. — Т. 11. — 336 с.

В центрі уваги автора — реконструкція історичного процесу міжвоєнного періоду, головним в якому, на його думку, стало пояснення причин нової економічної політики, українізації 20-х років, голодомору 1932—1933 рр., Великого терору, який тривав в Україні з 1933 по 1938 рр. Автор чітко окреслює період між двома світовими війнами не лише хронологічно (1921—1939 рр.), а й понятійно.

С. В. Кульчицький значну увагу приділив становищу робітників на фабриках і заводах, насамперед їхній страйковій боротьбі, а також діям проти них властей, які часто-густо вдавалися до введення на підприємства військових загонів, проводили інші репресивні заходи. Дано оцінку діям регулярної Червоної армії і частин особливого призначення у стягуванні

продрозкладки, акцентовано увагу на ігнорування кордонами України при реалізації плану ГОЕЛРО.

Автор робить висновок, що “економічне підґрунтя диктатури партійних вождів” становив контроль над засобами виробництва, які після їх націоналізації фактично переходили в розпорядження держави, тобто, державної партії (с. 22). У книзі цілком справедливо відкидається погляд на “воєнний комунізм” як систему тимчасових заходів надзвичайного характеру й наголошується на тому, що з 1917 р. по 1921 р. більшовики тримали курс на негайну побудову комунізму. Лише загальний опір, насамперед селянства, змусив партію Леніна тимчасово відступити від будівництва “соціалізму” — першої фази комунізму.

Оригінальністю відзначаються оцінки голоду в Україні 1921—1923 рр. і його вплив на хід антибільшовицьких повстань. Стрімке падіння повстанського руху в другій половині 1921 р. учений пояснює не благотворним впливом нової економічної політики, а терористичним голодом як ефективним фактором утихомирювання селянських мас.

У питаннях про утворення Союзу РСР С. В. Кульчицький відмежовується як від старих, так і від нових міфів, які ґрунтувалися на фразі про незалежний статус національних республік. Він відстоює думку, згідно з якою “Україна була приєднана до радянської Росії в перебігу громадянської війни за допомогою збройної сили” (с. 30), а утворення т. з. “договірної федерації” перебувало під контролем “одного ляльководи” — В. Леніна.

У книзі детально простежено курс на ліквідацію національної державності, одним з елементів якого було обминання центральними наркоматами республіканського рівня управління і зв’язування з підвідомчими підприємствами й установами в українських губерніях, що “ставило під сумнів доцільність існування харківського партійно-радянського центру” (с. 32).

Багато істориків із середини 80-х рр. намагалися по-новому прочитати останні листи В. І. Леніна. Не відмовив собі в цьому і автор книги. Це стосується в першу чергу листа “До питання про національності” або про “автономізацію”, якого напівпаралізований вождь написав у день роботи І з’їзду рад СРСР. С. В. Кульчицький наголошує на тих думках у листі, де В. Ленін висловлювався проти двоповерхової федерації, пропонував “розглянути можливість повернення на наступному з’їзді рад до проблеми утворення Союзу РСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств — військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік” (с. 37). Однак ці пропозиції нікого не зацікавили, — пише історик. І не могли зацікавити, бо послідовники Леніна діяли в руслі ним же накресленої імперської доктрини, завдяки якій в період 1917—1920 рр. йому вдалося зібрати значну частину втрачених територій.

Тому, очевидно, слід говорити не про альтернативний курс В. Леніна на розвиток СРСР, а сказати про більш витончений підхід у досягненні тієї ж самої мети іншими засобами. Адже вождь державної партії, як часто називається у книзі комуністична партія, не міг не розуміти, що нове об’єднання республік може триматися лише на її диктатурі, що власне і сталося після того, коли партія зійшла з історичної сцени, після чого разом з нею розсипався й Союз РСР. Зроблені С. В. Кульчицьким висновки про російську традицію сильної адміністративної влади, підкорення регіонів центру, концентрація всіх наявних ресурсів з наступним їх розподілом, регенерація Російської імперії і, додамо від себе, яка може існувати лише при умові підкорення собі нових територій і ведення постійних воєн, звучить актуально і сьогодні, коли Державна Дума повертає

музику старого гімну, під звуки якого СРСР ставав наддержавою, повернуто дореволюційні прапор і герб, імперське походження яких ні в кого не викликає сумніву.

Детально написано ті параграфи книги, де мова йде про становище народного господарства в умовах нової економічної політики (непу). Автор, перу якого належить чимало праць з проблем непу, не перестає дивувати свіжими поглядами на здавалося б добре висвітлену проблему. Мова йде перш за все про позицію вождя, його найближчого оточення щодо приватних підприємців-непманів, “некомуністичними руками” яких більшовики й намагалися будувати комунізм. Тут цілком справедливо, на наш погляд, напрошується висновок про те, що мова йшла не про тимчасовий відступ від генеральної лінії партії, а про побудову комуністичного суспільства в умовах, коли внаслідок масового селянського опору політиці “воєнного комунізму”, вершиною якого став Кронштадт, більшовикам довелося змінити тактику, але ні на йоту не відступити від партійної програми РКП(б) 1919 р.

Певні послаблення в економічній площині, відносна свобода приватного капіталу не могли перекрити цільову установку В. Леніна на викорінення непманів, на продовження більшовицького терору. У працях С. Кульчицького завжди присутній солідний економічний аналіз суспільних процесів. Це надає його дослідженням особливої фундаментальності. Аналізуючи економічний бік непу, автор, проте, не зловживає цифровим матеріалом, а намагається сконцентрувати увагу на теоретичних проблемах справи, показати, наприклад, внутрішню “кухню” народження планів розвитку господарства, в процесі підготовки яких, на перших порах, за умови залучення безпартійних економістів, спостерігалися елементи дискусії, варіативності.

У висвітленні політики партії в галузі аграрно-селянського питання С. Кульчицький, зіставляючи статтю В. Леніна “Про кооперацію” з теоретичними наставленнями й політичним курсом державної партії, оскільки, на його думку, їх аналіз упродовж семи з лишком десятиріч був непродуктивним, робить висновок про наявність у цій праці концепції “кооперативного соціалізму”, альтернативної комуністичній доктрині. Вчений переконаний, що наприкінці свого життя у В. Леніна погляди на соціалізм змінилися. В книзі про це пишеться так: “Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову од комуністичної політики, то висунута в статті “Про кооперацію” концепція “кооперативного соціалізму” означала відмову од комуністичної доктрини”. Далі вчений продовжує: “Кооперативний соціалізм залишився нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій. Тому про нього важко сказати щось певне” (с. 60).

Ідучи за такою логікою, автор приходять до висновків, згідно з якими, “бажав цього Ленін чи ні, але він фактично відмовлявся од ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи з часів Е. Бернштейна, російські меншовики, українські соціал-демократи В. Винниченко й С. Петлюра” (с. 59—60). Такий висновок, на наш погляд, є дискусійним.

“Кооперативний соціалізм, — пише С. Кульчицький, — залишився нереалізованою альтернативою закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій”. Далі автор зазначає, що про “кооперативний соціалізм” важко сказати щось певне, що у статті “Про кооперацію” вождь жодного разу не згадав про колективізацію. Це дійсно так, але він нічого

не сказав і проти колективізації, проти колгоспів. Залишалися діяти основні засадничі документи партії і в першу чергу ленінська програма партії, прийнята 1919 р.

Багато уваги в книзі приділено загальносоюзному матеріалові, зокрема питанням внутрішньопартійної боротьби між основними претендентами за місце на владному Олімпі, еволюції тоталітарної влади, створенню однопартійної системи керівництва, перемелюванню інших політичних партій, формуванню адміністративно-командної системи, в якій “партія одержавлювалася, а державний апарат партизувався” (с. 67), організаційній побудові вищого партійного керівництва, в умовах якої “носієм диктатури, офіційно названої диктатурою пролетаріату, був не робітничий клас і навіть не вся комуністична партія, а ЦК РКП(б) — сукупність керівних діячів, кожен із яких відповідав за конкретну галузь, ділянку або функцію компартійно-радянської роботи” (с. 69).

Відомо, що із самого початку свого створення КП(б)У користувалася правами не більшими, ніж будь-який обком партії, але партійна організація України завжди відчувала на собі особливу увагу центрального компартійно-радянського керівництва, особисто Сталіна, для керівництва якою направлялися особисто віддані генсеку кадри, найближчі його співробітники (с. 76—85).

У книзі простежено еволюцію органів держбезпеки — ЧК-ДПУ — ОДПУ яким дозволялося користуватися не нормами закону, а т. зв. революційною законністю, а також вести нагляд за партійно-радянськими органами на місцях. У даному контексті дослідження буде цікаве не лише історикам, а й правознавцям, історикам громадських організацій, зокрема професійних спілок, висвітленню діяльності яких відведено значне місце. Це ж не випадково саме в роки непу профспілки змогли знову піднятися до виконання своєї основної ролі, особливо у соціальній сфері, а також стали “рівноправними партнерами державних органів в усьому, що торкалося використання націоналізованих засобів виробництва та робочої сили” (с. 95). Мова йде, зокрема, про участь профспілок у колдоговірній кампанії, стосовно найму робочої сили, яка набула широкого розвитку після прийняття у 1922 р. нового Кодексу законів про працю, участь у розв’язуванні конфліктів. Цілком справедливо звучить висновок вченого про більшовізацію профспілок: “соціал-демократів добивали всюди, де вони виявляли політичну активність, і передусім — у радах та профспілках” (с. 93).

У книзі знаходимо цікаві матеріали про духовне життя суспільства, а саме про культурне будівництво в період непу, коли в цій галузі було досягнуто істотних успіхів. Цілком можна погодитися з автором у тому, що “культура цікавила компартійно-радянських керівників передусім як важіль зміцнення політичної влади”, як “підґрунтя ідеології”, а внутрішній світ людини обмежувався тими цінностями, які не суперечили комуністичній доктрині (с. 101). Досліджуються форма і зміст українізації, яка оцінюється в контексті зміцнення радянської влади в національних регіонах, які можливо було завоювати при допомозі військової сили, але для надійного контролю “українці мали переконатися в тому, що радянська влада — це їхня власна влада”. Автор наводить цікаві цифрові дані про керівні структури державного апарату республіки, який був переважно не українським, а також українізацію самої КП(б)У.

Попри всі складності, які виникають на шляху у дослідників впливу коренізації на психологічний стан окремих груп народних мас, автор досить докладно зупиняється на результатах українізації в самій партії, ар-

мії, держпараті, радянських органах, простежує механізми зародження “націонал-ухильництва” та “буржуазного націоналізму”.

Як відомо, українізація викликала значне піднесення культурного життя. В процесі ліквідації неписьменності у 20-ті роки в Україні 2 млн чол. навчилися писати і читати. Але справжньою метою комуністичної партії було не створення умов для повноцінного розвитку нації. Грамотність ставала потрібною партії для підвищення ефективності радянської пропаганди, коли формувалися умови для фактичного знищення української нації шляхом голодоморів, репресій, розправи з народом, який після столітнього поневолення намагався стати в рівень з іншими народами.

В книзі згадується про релігійне життя в Україні, зокрема про утворення Української автокефальної православної церкви (1921 р.) та її ліквідацію (1930 р.), хоча, на наш погляд, релігійним питанням слід було б відвести більше місця.

В монографії читач знайде окремі “білі плями”, яких не так багато залишилося в історіографії міжвоєнного періоду. Мова йде про голод 1928 р. (с. 135).

Автор досить докладно розглядає період “великого перелому”, коли в Україні було проведено суцільну колективізацію селянських господарств.

Головна думка, яку проводить професор, полягає в тому, що вожді комуністичної партії готувалися до побудови всесвітньої радянської республіки, для чого і вдавалися до відчайдушних спроб всіма засобами зміцнити обороноздатність країни, передусім шляхом форсованого розвитку воєнно-промислового комплексу. Зазначеній меті якраз і служив проголошений партією курс на індустріалізацію. Так, зокрема, С. Кульчицький наводить цитату Й. Сталіна з його виступу на XV з’їзді ВКП(б) про неминучість війни для СРСР, всі варіанти якої передбачали ситуацію, “в якій першого удару по далеких і близьких сусідах мав завдати саме Радянський Союз” (с. 142). Абсолютно логічним є висновок про перетворення СРСР у вкрай мілітаризовану державу, яка переважала інші за кількісними показниками озброєнь і готувалася до превентивної війни, про що постійно твердила радянська пропаганда, обробляючи громадянську думку.

Однією з центральних у книзі є проблема голодомору 1932—1933 рр. Про ці жахливі трагічні події в Україні написано останніми роками тисячі книг, статей, свідчень і публікацій документів. С. Кульчицький також присвятив трагедії багато праць, будучи одним з піонерів дослідження проблеми. Однак хотілося б звернути увагу на цифру про демографічні втрати від голоду. В історичній літературі вказується чисельність загиблих від голодомору від 4,4 до 7,5 млн чол. Автор називає число смертей від голодомору від 3 до 3,5 млн чол., а повні демографічні втрати в УСРР обмежує числом у 5 млн чол. (с. 183).

Погоджуємося з оцінкою голодомору як геноциду. Вчений дуже обережно підходить до центрального, на наш погляд, питання у проблемі голодомору — національне чи соціальне забарвлення мав геноцид? “Люди гинули залежно від місця проживання, а не за національними ознаками”, — підкреслює автор. Тому, робить висновок дослідник, — “у межах України геноцид цілив своїм вістрям не в українців як таких, а в сільське населення” (с. 183). Водночас С. Кульчицький простежує “національну підкладку геноциду” на Північному Кавказі, зокрема на Кубані, де проживало 900 тис. (62 % всього населення) українців, проте зарубіжні дослідники голодомору — Дж. Мейс та Р. Конквест наголошують саме на національному аспекті голоду.

Вчений розвінчує міфи про дострокові виконання перших п'ятирічок, рекорди передовиків виробництва, які планувалися й організовувалися партійними комітетами, наводить переконливі факти про липових рекордсменів, рекордоманію, зародження робітничої аристократії. Вперше в новітній українській історіографії до наукового обігу вводяться терміни “олігархічний устрій”, під яким розуміється побудована структура політичної влади, “партійна олігархія”, де “олігархами стали вожді й вищі компартійно-радянські функціонери”, а “політбюро було знаряддям диктатури”, в якому точилася кривава боротьба за владу. Суть радянської влади із самого свого народження вчений бачить як нав'язування більшості населення волі меншості.

С. Кульчицький багато уваги приділив питанню формування культу особи, а також механізму репресій в УСРР, ролі каральних органів у знищенні в першу чергу “мозку нації” — інтелігенції. Названо і кількість жертв репресій ДПУ-УДБ-НКВС у 1933—1938 рр., які знищили 360 тис. громадян України, а також винуватців цих злочинів, включно з терором голодом і масовими репресіями — А. Андреев, К. Ворошилов, Л. Каганович, М. Калінін, А. Мікоян і В. Молотов. На нашу думку, список мають поповнити С. Косіор, П. Постишев, М. Хрущов та інші високопоставлені партійні й радянські діячі.

Чимало місця відведено на сторінках книги питанням духовного життя, стану шкільної освіти, розвитку вищої школи, науки, літератури та мистецтва, добі “розстріляного відродження” загалом.

Проблеми розвитку західноукраїнських земель у міжвоєнний період завжди привертала пильну увагу істориків, оскільки багато питань, пов'язаних з передвоєнною, воєнною та післявоєнною історією названих територій ще й досі викликають неоднозначні оцінки не лише істориків, а й простих людей, збурюють громадську думку. Мова йде насамперед про роль і місце українського інтегрального націоналізму, діяльності УВО-ОУН-УПА, окремих їх лідерів, позицію ліворадикальних партій і рухів, територіальні питання. У монографії ми знаходимо відповіді на багато складних питань. Зокрема, автор наводить детальні статистичні дані про території та народонаселення західноукраїнських земель, вникаючи у здавалося б дрібні деталі. Поза увагою вченого не залишився жоден клаптик етнічної української території, де компактно проживали українці, як-от: Західна Волинь і Західне Полісся у Польщі, Південна Бессарабія, Мараморощина в Румунії, Пряшівщина у Чехословаччині.

Окремо виділено політику радянського керівництва щодо Західної України, що дало можливість автору пояснити багато раніше незрозумілих питань міжвоєнної історії. Мова йде насамперед про ліберальну економічну, національно-культурну та еміграційну політику 20-х років, проведення якої після смерті М. Скрипника призвело до ув'язнення і загибелі десятків тисяч галичан. Повірівши ширості радянського керівництва у проведенні “українізації”, вони приїхали в УСРР.

Складні питання міжвоєнної історії Західної України висвітлені на широкому тлі міжнародних подій, а також економічної та політичної історії розвитку Польщі, Румунії, Чехословаччини, до складу яких входили західноукраїнські землі.

Вчений чітко розмежовує соціально-визвольний рух у Західній Україні, виділяючи центристський, ліворадикальний і праворадикальний напрями. Зокрема, увагу привертає оцінка останнього, оскільки ще й досі, особливо на східноукраїнських землях, ідеологія ОУН ототожнюється з ідеологією нацистів. Автор розмежовує ці поняття, підкреслюючи, що по-

рівнювати українських націоналістів, які не побудували своєї держави, з нацистами взагалі некоректно. Учений має рацію, твердячи, що “ліворадикальні політичні сили для кожної окремо взятої країни набагато небезпечніші, ніж праворадикальні, коли встановлюють свою диктатуру” (с. 303—304).

Детально висвітлено теорію і практику українського інтегрального націоналізму, позицію Д. Донцова, М. Сціборського, Д. Андрієвського та інших теоретиків, а також генеалогію УВО-ОУН, яка виникла як політичний рух, сповідуючи лозунг “Геть з партіями”. З монографії можна довідатися про причини напруження у крайовому та закордонному проводах Організації українських націоналістів, позицію С. Бандери та А. Мельника щодо тактики революційної боротьби, самопожертву членів ОУН у боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

Нещодавно стало достовірно відомо, і про це пишеться у рецензованій книзі, ім’я виконавця терористичного акту проти голови проводу ОУН Є. Коновальця, який здійснив таємний агент НКВС П. Валюх (Судоплатов), нанісши тим самим непоправної втрати організації.

С. Кульчицький підмічає окремі факти, які дають можливість зробити оригінальні висновки, оцінки. Чого варте твердження, що “країни-агресори на чолі з нацистською Німеччиною зустріли перший збройний опір саме в Україні”. Важливо, підкреслимо, що цей опір чинила незалежна українська держава — Карпатська Україна, яка народилася й загинула в один день.

І на завершення зазначимо, що видання добре ілюстроване. Багато фотографій, вміщених у книзі, публікуються вперше. Наприкінці книги вміщено список рекомендованої літератури, де зацікавлений читач знайде джерела та документальні розповіді, монографії і збірники статей, довідкову літературу. Вважаємо, що праця С. В. Кульчицького є своєчасною, доступною, корисною для учнів, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України ХХ ст.

Б. І. АНДРУСИШИН (Київ)